

CLAUDI ESTEVA: INTRODUCCIÓ A L'ANTROPOLOGIA CULTURAL

DOLORS COMAS D'ARGEMIR
Universitat Rovira i Virgili
dolores.comasdargemir@urv.cat

Claudi Esteva Fabregat va introduir l'antropologia cultural a la Universitat de Barcelona. Alguns dels actuals professors sèniors d'antropologia es van introduir a la disciplina gràcies a ell. Joan Frigolé, Maria Jesús Buxó, Josefina Roma, Joan Prat, Jesús Contreras, Joan Josep Pujadas, Oriol Romaní, Ignasi Terrades, Josep M. Comelles i jo mateixa, formaríem part de la «primera generació» d'estudiants que, un cop llicenciats, impulsàrem la institucionalització de l'antropologia a Catalunya. També professors més joves, distribuïts per les diferents universitats catalanes han estat alumnes de Claudi Esteva. Ell, doncs, ens va introduir a l'antropologia.

La Introducció a l'Antropologia Cultural és una assignatura que es va impartir per primera vegada a la Universitat de Barcelona el curs 1969-70. Recordo perfectament l'escenari: l'Aula Magna de l'edifici de la plaça Universitat plena de gom a gom, amb estudiants de peu, a les 8 del matí. Tot un èxit. He trobat intactes els apunts que prenia com a estudiant (encara que estan ben grogosos) i asseguro que reproduïxen quasi literalment

el que ens explicava el professor. Jo sabia taquigrafia¹ i això em permetia escriure al dictat. Posteriorment ho passava a net, i els fulls s'anaven acumulant fins a formar una llibreta que vaig enquadrar. La transcripció és tan fidel que llegir els apunts m'evoca aquelles classes, la veu d'aquell professor que em fascinava i que només veia de lluny, les seves frases, els temes que tractava: l'antropologia de les quatre branques, Morgan i les etapes d'evolució humana, els comanxes (extenses descripcions sobre els comanxes), els pobles primitius, Boas, Margaret Mead... Records difusos, però molt vius que més endavant concretaré amb més precisió d'acord amb aquests apunts.

Per què una assignatura que s'impartia a una hora tan desavinent tenia tant d'èxit? He repassat els apunts i avui ho trobo un avorriment. Però la veritat és que no ens ho semblava llavors, al contrari. En l'acte de la Universitat Rovira i Virgili en què Claudi Esteva Fabregat va ser investit doctor *honoris causa* a títol pòstum (10 de novembre de 2017), Joan Prat digué que la nova disciplina representava «una glopada d'aire fresc que obria les portes a la diversitat» en el temps gris del franquisme. «Comprendre i assumir que els marges de pedra seca construïts pels pagesos del poble... eren cultura i no només ho era la “Simfonia del Nou Món” de Dvorak... va ser un descobriment de primer ordre», va afegir. Aire fresc. Cultura popular. Val la pena que reconstruïm el context universitari i polític d'aquells anys per situar aquestes percepcions.

Eren els anys finals del franquisme i la universitat estava permanentment convulsa ja que es vivia la tensió entre allò que representava la dictadura i les lluites per la democràcia. Es reclamaven canvis, obertura d'idees. Hi havia constants protestes dels estudiants, assemblees, càrregues policials dins mateix del recinte universitari. Els professors, rancis hereus del franquisme, eren interpellats pels estudiants, també pels professors progressistes. Els *penenes* (professors no numeraris) es revoltaven contra la seva situació. Sorgí, també, el moviment del PND (personal no docent;

¹ Filla d'una família treballadora, els meus pares consideraven que el batxillerat tindria poca utilitat per a mi i em van fer estudiar, també, «el comerç», ja que pensaven que una noia com jo estava destinada a treballar uns anys com a secretària, per després casar-se i tenir fills. Aquell destí no es va complir exactament com ells pensaven, però el que vaig aprendre en «el comerç» em va ser útil i encara ho és avui: mecanografia, comptabilitat, anglès, taquigrafia...

avui PAS, personal d'administració i serveis) que reclamava condicions de treball dignes. L'any en què vaig començar la carrera, el 1968-69, va ser especialment complicat. El 17 de gener de 1969 hi va haver una gran assemblea al Paraninf de la Universitat i el bust de Franco va ser llençat al carrer des de la sala de juntes del Rectorat. Hi va haver detencions; es va tancar la universitat durant moltes setmanes i el 24 de gener es declarava l'estat d'emergència. És en aquest context tan convuls on increïblement es procedeix a una reforma radical del Pla d'Estudis de Filosofia i Lletres: l'anomenat Pla Maluquer.

Segons relata amb dades molt exactes Francisco Gracia Alonso (2013), Joan Maluquer, degà de la Facultat, va exposar davant la junta de la Facultat la necessitat d'aprovar un nou pla d'estudis obert, innovador i flexible, amb una àmplia oferta d'assignatures que respongués a les inquietuds dels estudiants i possibilités incorporar el professorat que estava en situacions més precàries (els PNN). Va insistir que calia fer-ho de pressa per avançar-se a les possibles decisions del Rectorat i del Ministeri. I se'n va sortir. El Pla Maluquer va ser aprovat pel ministre José Luís Villar Palasí el 19 de setembre de 1969 i s'implantà d'immediat. L'octubre d'aquell mateix any començaven les classes amb noves assignatures.

La magnitud del canvi va ser impressionant, ja que es va passar d'un pla en què pràcticament totes les assignatures eren obligatòries, a un de nou en què quasi tot era optatiu. En el primer curs de la implantació del Pla Maluquer (1969-70) es van oferir 46 assignatures de tipus A (les més bàsiques i de contingut més general), 215 assignatures de tipus B (específiques de cada llicenciatura i optatives per a altres especialitats), 220 de tipus C (de duració semestral i totes optatives) i 9 assignatures de llengües estrangeres. Van aparèixer noves assignatures, les velles es van renovar i esdevingueren accessibles a tots els estudiants de Lletres. La curiositat intel·lectual dels estudiants quedava així sobrepasada: era difícil escollir entre tanta oferta, tota ella nova i interessant.

És en aquest context on es va començar a impartir la Introducció a l'Antropologia Cultural. Era una assignatura nova, amb continguts nous que obria una finestra al món i ens feia sortir d'aquell context estret, gris, petit i curt de mires. Entenem millor així aquella expressió de la «glopada

d'aire fresc» de Joan Prat. Per mi també ho va ser. Parlar de tants pobles diferents, en llocs del món llunyans, que s'estudiaven des de la pràctica etnogràfica i la immersió de l'observació participant, feia volar la imaginació i somniar que hi havia moltes possibilitats de fer alguna cosa en la vida més enllà del rol que se m'havia atribuït des del meu context familiar i cultural. I així em vaig llançar a estudiar Antropologia com a nova vocació, sense saber ben bé on em portaria. Ho vaig fer amb dificultats, ja que havia de treballar i estudiar al mateix temps, però ho vaig fer moguda per la il·lusió que Claudi Esteva va contribuir a subministrar-me.

Presentaré a continuació els continguts de l'assignatura a partir dels meus apunts, que tenen una extensió de 279 pàgines i que, com deia més amunt, reproduïxen de manera quasi literal els continguts del que s'explicava. Es feia en castellà: no hi havia altra opció en aquells anys. Vist en perspectiva, es tracta d'un programa de curs força desequilibrat, ja que no es va poder acabar. Dubto que això fos degut a les constants tancades de la universitat: aquell curs va ser més tranquil des del punt de vista de la continuïtat de les classes (no tant des del punt de vista polític). Més aviat interpreto que el professor anava presentant continguts i que no va tenir temps de tractar-ho tot. També es percep una major dedicació i explicació d'aquells aspectes que tenien més interès per ell.

Claudi Esteva Fabregat sempre començava amb la bibliografia, proporcionant les referències i comentant-les. Així ho va fer, també, en l'assignatura de Sociologia i en la d'Antropologia per a Lingüistes (de les quals també guardo els apunts). Conscient de l'escàs coneixement de les llengües estrangeres per part dels estudiants, tots els llibres que va esmentar estaven escrits o traduïts al castellà. Predominaven els publicats pel Fondo de Cultura Económica, però també per altres editorials (Aguilar, Omega, Sudamericana, Guadarrama, Paidós) i tenien a veure principalment amb autors esmentats al curs.

El primer bloc de l'assignatura es dedica a la presentació de l'antropologia general, de les relacions interdisciplinàries i del concepte de cultura i aspectes que se'n deriven (relativisme cultural, trets culturals i complexos culturals, patró cultural, àrea cultural, aculturació, ètnia). L'enfocament és el de la tradició nord-americana, l'antropologia de les quatre branques

(etnologia, lingüística, antropologia social i arqueologia); d'aquí que s'insisteixi en la connexió entre disciplines. Aquest bloc introductorí constitueix el 18% del total de continguts de l'assignatura.

El gruix de l'assignatura (el 76% de l'extensió total; 219 pàgines dels meus apunts) es dedica a las «Escuelas y enfoques». Anirem per parts.

Una bona part d'aquest bloc (el 25%) es dedica a explicar l'evolucionisme, distingint l'evolucionisme unilineal (Lewis H. Morgan i Edward B. Tylor) del neoevolucionisme: Gordon Childe, Alfred Kroeber, Leslie A. White. L'autor a qui es dedica més temps és a Morgan, ja que explica les etapes de salvatgisme, barbàrie i civilització i els seus components amb força detall.

Podem distingir un segon agrupament (que ocupa un altre 25% de l'espai dedicat a escoles i enfocaments) en què presenta de forma força ràpida una munió d'escoles i autors: el difusionisme (Fritz Graebner, Wilhelm Smith i Grafton E. Smith), el paralelisme (Émile Durkheim), l'historicisme (Franz Boas), el funcionalisme (Bronislaw Malinowski i A. R. Radcliffe-Brown) i l'estructuralisme (Claude Lévi-Strauss). Anys després, m'ha sorprès que dediquéis tan poc espai a Franz Boas (5 pàgines dels meus apunts) i que de Malinowski només expliqués, amb cert aprofundiment, això sí, la relació de la cultura amb les necessitats bàsiques (12 pàgines). De Lévi-Strauss (20 pàgines) explicà el concepte d'estructura, el pensament salvatge i la teoria del parentiu.

El tercer agrupament del segon bloc el dedica íntegrament a l'escola de cultura i personalitat, que ocupa el 50% del total d'escoles i enfocaments i posa sobretot de relleu l'obra d'Abram Kardiner, que és l'autor en qui més s'estén (65 pàgines dels meus apunts). Presenta el camp de cultura i personalitat com a oposat a l'estructuralisme i en el qual es poden distingir tres tècniques: la Gestalt, el conductivisme (o behaviorisme) i la psicoanàlisi. Ens diu que *«este campo estudia las formas homogéneas de conducta de una sociedad, tal como se manifiesta en las cualidades y estados psíquicos de sus miembros»*. Situa els antecedents d'aquest camp en l'obra de Freud *Tòtem i tabú* i també en elements d'obres de Taylor, Frazer, Durkheim, Levy-Bruhl i, sobretot, de Charles G. Seligman. La idea central i vertebradora és que la personalitat ve condicionada per la cultura de cada societat i en el cas de societats complexes, per contenir personalitats diverses.

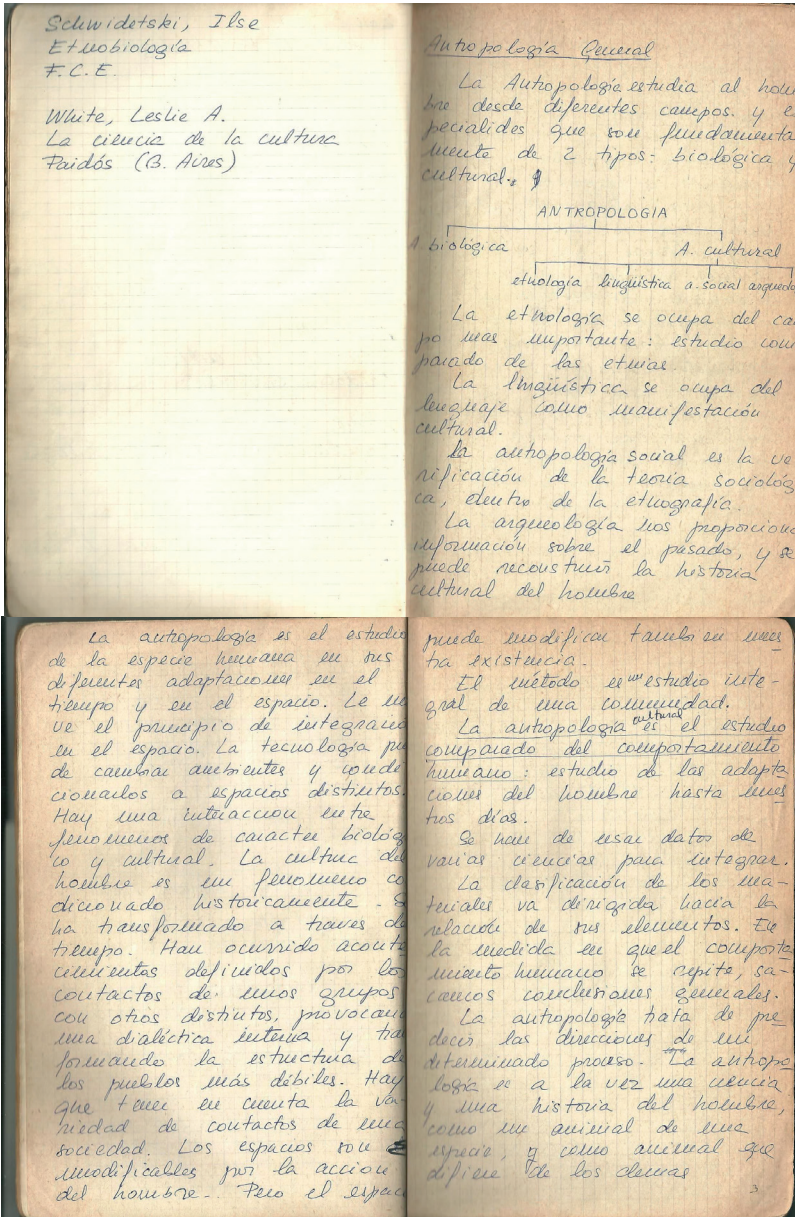
Margaret Mead és una de les autores que Claudi Esteva va destacar en les seves classes. Ens va esmentar com a importants de les seves publicacions: *Educación y cultura*, *El hombre y la mujer* i *Sexo y temperamento*. Explicava les seves recerques a Nova Guinea, basant-se especialment en les experiències del període infantil com a marcador de la personalitat posterior. Ruth Benedict és una altra de les autores que va explicar, destacant la seva recerca de models de comportament, i posa els exemples dels *zunyi*, com a societat apollínia, i dels *kwakiult*, com a societat dionisíaca. Abram Kardiner és el gran protagonista de l'assignatura. Antropòleg i psicoanalista és la figura representativa d'aquesta síntesi disciplinària. Després hem sabut que la psicoanàlisi va tenir molta influència en l'orientació teòrica i professional de Claudi Esteva (Pujadas, 2017) i això explica la preferència per Kardiner. A classe ens va explicar les diferències entre el mètode genètic i el dinàmic, així com la relació entre la personalitat bàsica i les configuracions culturals i va dedicar sessions senceres (quasi 50 pàgines dels meus apunts) a descriure els comanxes, un dels pobles indígenes de les praderes nord-americanes. No en va ésser aquest un dels aspectes que més recordo. La cacera del bisó, la mobilitat constant dels campaments, els tendals, els vestits fets amb la pell i els tendons dels animals, els canvis deguts a la incorporació dels cavalls i dels rifles. Ja no recordo tant, però en els apunts apareixen ben explicats, el sistema de parentiu i els matrimonis entre grups de diferents fraternitats, amb presència de la poligínia i de la poliàndria fraternal; la socialització infantil; la divisió sexual del treball; les classes socials (lliures i captius); l'elevat estatus dels homes homosexuals, i sobretot la important cerimònia de la dansa del sol, reproduïda en nombroses pel·lícules, i que adquiria tot el sentit quan s'explicava com a part de la lògica cultural de l'estat de guerra i l'agressivitat present.

El tercer bloc de l'assignatura també és el més reduït (un minse 7% del total) i està inacabat. Dedueixo que devia tractar diferents aspectes de l'organització social. El que va començar a desenvolupar és l'economia. Explica com s'organitzen els pobles recollectors i caçadors, comença a presentar el que anomena «agricultura inferior», que no finalitza. I això és tot... pel que fa al contingut d'aquesta assignatura.

Més enllà de l'assignatura d'introducció

El Pla Maluquer va permetre desplegar diverses assignatures que va impartir Claudi Esteva Fabregat. Una d'elles va ser Sociologia. La va impartir el mateix curs 1969-70 i també en conservo els apunts. Així com tinc tan bon record del curs d'Introducció a l'Antropologia, no em passa el mateix amb aquesta altra assignatura. Potser perquè es donava immediatament després de l'altra, i ja havíem sentit prou el mateix professor; potser perquè no tenia la brillantor de l'anterior no hi podia transmetre tant coneixement. L'he repassat i té un enfocament molt clàssic: la bibliografia (sempre a l'inici), la teoria sociològica, l'organització social, les institucions (amb normes i valors), els grups socials, la família, el sistema de rol/estatus, les relacions socials i les formes d'estratificació, les classes socials, l'estructura social, el canvi social. Un enfocament molt tradicional en aquest cas. Només m'ha quedat a la memòria la distribució funcionalista en classes: l'alta-alta, l'alta-mitjana, l'alta-baixa; la mitjana-alta... I el tema que ens va posar com a examen: la família segons Durkheim. L'any següent Claudi Esteva no va donar ja aquesta assignatura, que va traspasar a Jordi Borja (recent arribat de l'exili) i a Marina Subirats. La Sociologia tenia molta demanda per part dels estudiants i n'esperaven un contingut molt actual, que entronqués amb les preocupacions del moment. Possiblement ell no podia cobrir aquestes expectatives i, a més, li treia la possibilitat de fer altres assignatures d'antropologia, que era el que desitjava.

Claudi Esteva també impartia l'Etnologia dels Pobles Primitius. Aquesta no era una assignatura nova, sinó que estava en el pla d'estudis anterior, depenent del Departament de Prehistòria. Evidentment, als qui ens agradava l'Antropologia ens hi vam matricular. L'Antropologia per a Lingüistes era una assignatura C, que durava un quadrimestre, i la va impartir el curs següent: 1970-71. I en els anys ulteriors, fent servir la flexibilitat que donava el pla d'estudis, va fer altres assignatures: Cultura Azteca i Cultura Inca.

Llibreta d'apunts de Dolors Comas d'Argemir del curs d'Introducció a l'Antropologia (curs 1969-70)

Però la introducció a l'antropologia en els estudiants d'aquells anys va anar més enllà d'aquestes assignatures. Claudi Esteva ens va aconsellar que seguíssim la lògica de l'antropologia de les quatre branques, fent-ne alguna com a especialitat de la llicenciatura i agafant com a optatives assignatures de les altres branques. És així que jo, per exemple, vaig fer la llicenciatura de Prehistòria i Història Antiga i, a més de les assignatures que ens portaven a estudiar el món egipci, els hitites, els ibers o l'imperi Romà, vaig cursar assignatures optatives tan diverses, però tan lògiques des d'aquella perspectiva del Dr. Esteva, com Antropologia Física, Lingüística Estructural, Semàntica General, Semàntica Estructural... un currículum que ara mateix semblaria estrambòtic, però que a mi em va semblar molt formatiu. Vaig fer una tesi de llicenciatura que plasmava aquesta formació interdisciplinària. Vaig comparar els mites d'Huiracocha (inca) i de Quetzalcóalt (azteca); vaig fer-ne l'anàlisi formal de Propp, l'estructural de Lévi-Strauss i també el funcionalista. A més, en vaig extreure els elements simbòlics i vaig comprovar que els relats mítics tenien una forma molt similar, però que el seu contingut prenia sentit en una determinada cultura. Aquest va ser el primer treball que vaig publicar l'any 1973 i va ser a la revista *Ethnica*, que havia estat creada també pel nostre mestre a l'empara del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC).

Claudi Esteva també ens va introduir al treball de camp. Jesús Contreras, alumne avantatjat, va anar amb ell al Perú i va fer la tesi de doctorat al poble de Chinchero. A Juanjo Pujadas el va fer anar als Pirineus a fer entrevistes sobre aculturació i jo, que m'hi havia «ennuviat», m'hi vaig afegir. D'aquí van sortir dues tesis, una, la d'ell, d'orientació etnolingüística i la meua, sobre la casa pagesa i els seus mecanismes de reproducció, que es van presentar l'any 1977 i 1978, respectivament. Els Pirineus havien estat, també, terreny per introduir a l'etnografia altres estudiants quan Claudi Esteva estava a Madrid, com és el cas d'Isidoro Moreno, Enrique Luque, Salvador Rodríguez Becerra, Pilar Romero de Tejada, Manolo Gutiérrez i Josefina Roma. Només ella va seguir fent recerca als Pirineus, en el seu cas d'etnomusicologia.

Claudi Esteva també ens va introduir a la docència. Els anys setanta foren anys d'un fort creixement de les universitats. Els fills i les filles de les classes treballadores començaven a accedir als estudis universitaris, i cada any s'havien d'obrir nous grups. Els aularis disponibles resultaven insuficients, i es van habilitar aules en diferents edificis i als barracons que es van muntar a Pedralbes mentre es construïa un nou equipament per albergar les noves Facultats de Geografia i Història, de Filosofia, de Psicologia i Pedagogia, també a Pedralbes (les filologies es quedarien a l'edifici antic), en una divisió que resultava necessària degut al creixement constant que es produïa en aquells anys. La incorporació de nou professorat va seguir més o menys la lògica de l'antiguitat: primer els més grans, i després aniríem entrant els més joves. Josefina Roma, Joan Frigolé, Maria Jesús Buxó, Jesús Contreras, Joan Prat. En aquells anys inicials, jo era força marginal en el grup de joves professors, que veia com a més grans i formats (i ho eren). Jo treballava mentre feia la carrera i això em donava poca disponibilitat de temps per acudir a aquell despatxet de dos pisos que agrupava a tothom. Quan vaig obtenir una beca de formació del personal investigador, el professor Esteva em va dir que havia d'anar a Lleida a impartir l'assignatura d'Introducció. Era el curs 1975-76, tenia només 24 anys i molta inexperiència que els alumnes deurien patir. En Juanjo Pujadas va entrar com a professor ajudant al Departament de Filologia Hispànica i després es passaria al d'Antropologia, per anar a fer classes a la nova Delegació de Tarragona, juntament amb en Joan Prat. Aviat s'hi afegirien Josep Maria Comelles i Oriol Romaní, configurant el nucli inicial del que més endavant seria el Departament de la URV. I també m'hi vaig afegir jo l'any 1980-81, després d'haver passat per Lleida i haver impartit cursos multitudinaris a Barcelona.

Un altre fet important en la professionalització del professorat jove va ser la celebració a Barcelona del Primer Congreso Español de Antropología. Va transcórrer entre el 28 de març i el 2 d'abril de 1977. Va ser un congrés important que va generar dos grossos volums d'actes. Claudi Esteva ens va introduir aquí a la lògica dels congressos i va facilitar que contactéssim amb els joves antropòlegs d'altres universitats. Vam participar amb entusiasme en l'organització d'aquell congrés i va ser la primera

vegada que vaig presentar una comunicació. Amb aquesta fita es va iniciar la celebració de congressos d'àmbit estatal, que estarien organitzats per les associacions d'antropologia, que es federarien per mantenir l'autonomia i l'especificitat de cadascuna de les que s'anaren creant.

El Centre d'Etnologia Peninsular del CSIC, al carrer de les Egipcíques, era un lloc on anàvem per consultar-ne la biblioteca i fer algun seminari o reunions. L'Ignasi Terradas era a Manchester fent el doctorat i va fer venir a Barcelona a Bryan Roberts, que va impartir un seminari d'antropologia urbana el mes de maig de 1974. Des de la meua perspectiva aquest va ser un moment important d'implosió d'aquell grup d'alumnes que estàvem a l'entorn de Claudi Esteva. La majoria de nosaltres no podíem sortir a l'estranger i enteníem que la nostra formació en antropologia era molt incompleta. Mai havíem sentit parlar d'antropologia urbana i aquell seminari va ser una altra finestra oberta al món, que ens feia escapar de l'entorn restringit que Claudi Esteva, amb generositat, però amb pocs mitjans, ens havia construït. La idea que podíem volar pel nostre compte va començar a emergir. Una idea que va venir alimentada, a més, pel desacord de molts de nosaltres amb el fet que la primera plaça que es va convocar de professor agregat no fos per a en Joan Frigolé, ja que consideràvem que era qui tenia els mèrits per obtenir-la. Si la primera dimensió que he esmentat era positiva, en el sentit que creixíem com a antropòlegs i volíem més formació, la segona va ser destructiva, ja que va generar una fissura important entre el mestre i els seus deixebles, que també es feia sentir en la dinàmica del Departament.

La constitució de l'Institut Català d'Antropologia l'any 1978 donaria sortida als malestars, generaria una nova dinàmica encapçalada per la generació jove i contribuiria, també, a la institucionalització de l'antropologia des d'un altre angle. Una de les activitats destacades de l'ICA va ser l'organització de seminaris que eren impartits per professorat d'altres universitats, espanyoles o estrangeres, i que accedien a venir a Barcelona o a Tarragona durant una setmana sencera i impartir gratuïtament cinc sessions. Els pagàvem el viatge i els allotjàvem a casa d'algú de nosaltres. En el cas dels americans, aprofitàvem la seva vinguda a Barcelona. Entre 1978 i 1994 van venir uns quants antropòlegs ben rellevants: Jonathan

Friedman (Univ. Copenhagen), Olivia Harris (Kent), Àngel Palerm (Mèxic), Lawrence Krader (Berlín), Josep R. Llobera (Londres), Anthony Leeds (Boston), Alberto Galván (La Laguna), Lluís Mallart (Nanterre), Ubaldo Martínez Veiga (Madrid), Adam Kuper (Cambridge), Louis Assier-Andrieu (Tolosa), Isaac Chiva (París), Maurice Godelier (París), Jean-Loup Herbert (París), Mario C. Moutinho (Lisboa), John Murra (Cornell, NY), Raúl Iturra (Lisboa), Bryan O'Neill (Lisboa), Marie-Elisabeth Handman (París), Alicia Barabàs i Miguel Bartolomé (Mèxic), Françoise Zonabend (París), etc. L'altra activitat destacada va ser la creació d'una nova revista: *Quaders de l'ICA*, que avui encara es publica. L'Institut Català d'Antropologia, per la seva banda, era una de les associacions més actives de l'Estat espanyol i contribuï a aixecar l'antropologia a Espanya a través de la celebració dels congressos, la creació de la Federació d'Associacions d'Antropologia de l'Estat Espanyol (FAAEE) i la interrelació amb els professionals d'altres universitats.

Claudi Esteva va viure la creació de l'Institut Català d'Antropologia com un atac gairebé personal i així ho va guardar. Va ser una rebel·lió dels joves respecte al pare, en sentit freudià. Calia créixer, independitzar-se i professionalitzar-se més enllà del seu esguard. Fa pocs anys ens vam trobar a Barcelona: Claudi Esteva tenia ja més de 90 anys i en la conversa va recordar l'ICA com un greuge que encara tenia molt present. No ho havia oblidat malgrat els anys transcorreguts i que moltes relacions es van refer. Però això és ja una altra part de la mateixa història i no em correspon anar més enllà. Claudi Esteva em va introduir a l'antropologia i això li ho he d'agrair. He escrit aquestes línies des de les vivències i sense quasi consultar el molt que s'ha escrit sobre la seva figura i les seves contribucions. El cert és que l'antropologia catalana és el que és també gràcies a ell.

Bibliografia

- GRACIA ALONSO, F. (2013). «Joan Maluquer de Motes, gestor universitari. El Plan Maluquer y la renovación de los estudios de Filosofía y Letras en la Universidad de Barcelona». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 323-341.
- PUJADAS, J.J. (2017). «La antropología catalana y el exilio republicano español en México». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LXXII (2): 423-455.